Конспект лекції. Тема 8. Проблеми гносеології

Ключові поняття

Гносеологія, пізнання, модель пізнання, свідомість, знання, герменевтика, герменевтичне коло, кореспондентна істина, когерентна істина, об'єктивна істина, розуміння, значення, смисл.

1. Підхід до пізнання та істини в класичній філософії.
2. Гносеологічний оптимізм марксистської філософії.
3. Некласична інтерпретація пізнання в прагматизмі та аналітичній філософії.
4. Підхід до пізнання та істини в феноменології Е. Гусерля.
5. Поняття герменевтики.

I. *Підхід до пізнання та істини в класичній філософії.*

Гносеологія (теорія пізнання) є важливим структурним елементом філософського знання. Пізнання є процесом набування людиною нового знання, який здійснюється через відтворення дійсності у свідомості людини. Це відтворення завжди зумовлене соціально-історичною практикою.

Механізм набування знання розкривається в гносеології за допомогою понять «*суб'єкт пізнання*» та «*об'єкт*». Суб'єкт пізнання – це людина як представник суспільства на його конкретно-історичному етапі розвитку. Об'єктом пізнання є те, на що спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта.

Коло проблем теорії пізнання сформувалось у класичний період розвитку філософської думки і тоді ж закладались основні принципи теорії пізнання:

- Найперше було означено джерело пізнання, яким є об'єктивна реальність. Таким чином в основу пізнання було покладено *принцип об'єктивності*, який стверджує існування об'єктивної дійсності незалежним від свідомості та волі людини.
- Встановлено, що відтворення дійсності здійснюється на основі здатності людини свідомо відображати об'єктивну реальність. Таким чином, другим важливим принципом пізнавальної діяльності постав *принцип відображення*. *Відображення* – фундаментальна властивість матерії, що виражена здатністю матеріальної речі при взаємодії відтворювати характерні особливості іншої речі. Будь-яка дія залишає в об'єкті чи суб'єкті «слід», відповідний відбиток. Це означає, що, в основі будь-якої *об'єкт-об'єктної* чи *суб'єкт-об'єктної* взаємодії лежить відображення.
- Теорія пізнання спрямована на вивчення закономірностей пізнавальної діяльності людини та її меж. Питання про межі пізнання – це з'ясування того, чи можливе пізнання поза межами людського досвіду, тобто *трансцендентально* (див. словник в кінці навчального посібника). Класична теорія пізнання виходить з тези: світ влаштований так, що речі об'єктивної дійсності надаються чуттєвості людини, а тому вона може їх пізнавати. Здатність людини адекватно відображати дійсність на основі рівня розвитку практичної діяльності людства знайшла вираз у *принципі пізнаваності світу*.

Теорія пізнання встановлює мету пізнання, якою є досягнення істини. Тому важливе питання гносеології – з'ясувати що є істина та який її критерій.

Класичний підхід до пізнання та істини, який започаткував Аристотель, стверджує себе у філософії Нового часу. Аристотель розуміє пізнання як *адекватне відображення предмета в розумі людини*. Істину трактує як відповідність між змістом пізнання та буттям предметів. Така інтерпретація істини дістала назву *класичної істини*, або ж *кореспондентної істини.* У добу Нового часу класичний підхід до пізнання формулює Ф. Бекон, який стверджує: Бог створив людський розум подібним до дзеркала, здатного відображати весь світ. А тому *істинне знання* – це *«точне» віддзеркалення* предметів і процесів природи.

Подальший внесок у теорію пізнання пов'язаний з працями Р. Декарта, Дж. Лока, особливе місце тут посідає вчення І. Канта. Р. Декарт як представник раціоналізму вважав, що істинного знання людина досягає лише за допомогою розуму. На думку Дж. Лока, представника сенсуалізму, істинне знання людина отримує через відчуття. Досліджуючи роль раціонального та чуттєвого моментів у пізнанні, Р. Декарт і Дж. Лок не вийшли за межі класичного підходу до пізнання. Цей вихід здійснив І. Кант.

За І. Кантом, людське знання виникає як результат синтезу емпіричного (*a posteriori*) і неемпіричного (*a priori*) знання. Тим самим він прагнув подолати крайнощі *раціоналізму* та *сенсуалізму* в гносеології XVII ст. *Пізнання* постає, за І. Кантом, не дзеркальним відображенням об'єктів, а *творчою конструюючою діяльністю свідомості, що породжує ідеальні об'єкти.* Сконструйоване мисленням знання є істинним, якщо воно узгоджується з апріорними категоріями свідомості, які є трансцендентальним знанням.

Отже, І. Кант виокремив у свідомості *апріорну трансцендентальну структуру*, яка стала вихідним пунктом *феноменологічної* гносеологічної концепції.

У некласичний період розвитку філософії (друга пол. XIX–XX ст.) класичний варіант гносеології набув завершеного вигляду в філософії *марксизму*. Марксистська філософія підходить до пізнання як більш-менш адекватного *відображення дійсності* свідомістю людини. Таке розуміння пізнання вписується в рамки класичного – пізнання є «точне» відображення предметів і процесів природи в розумі людини. Марксистська гносеологія, ввівши в пізнавальний процес *принцип діалектики* та *принцип практики*, довершує класичний підхід до пізнання

II. *Гносеологічний оптимізм марксистської філософії.*

Теорія пізнання марксизму обстоює позицію, що людське пізнання – всесильне. Його всесильність полягає у тому, що суб'єкт пізнає не лише явища (феномени), але й здатний проникати в сутність речей, тобто пізнавати, що є річ «сама з себе» як «річ у собі». Марксистська теорія пізнання визначає процес пізнання як перехід від незнання до знання, від знання неповного, неточного до більш повного й точного. Отже, цій теорії притаманний *гносеологічний оптимізм* – віра в усесильність людського пізнання, визнання його необмежених можливостей.

Гносеологія марксизму особливий наголос ставить на діалектичному характері пізнання, стверджуючи, що це діалектичний процес, результатом якого є істина. Істину розуміє як *такий зміст наших знань, який відповідає дійсності.* Таке визначення істини повторює уже відоме класичне, що базується на принципі відповідності. У гносеології марксизму істина постає як діалектичний процес *акумулювання* знання про об'єкт.

Загальна схема процесу пізнання у марксистській гносеології набула такого вигляду: *від живого споглядання* до *абстрактного мислення*, а від нього до *практики*, такий діалектичний шлях пізнання істини, пізнання об'єктивної реальності. Згідно з цією схемою, пізнання включає в себе два моменти: *чуттєвий (*живе споглядання) і *раціональний (*абстрактне мислення)**.** Відповідно до принципу відображення марксистська теорія пізнання виокремлює в чуттєвому та раціональному моментах пізнання окремі форми. Так, чуттєвий момент включає в себе *відчуття, сприйняття* й *уявлення,* що є образним відображенням світу.

Зокрема, *відчуття* марксистська гносеологія трактує як *суб'єктивний образ об'єктивного світу.* Тут образ є ідеальною формою відображення предмета чи явища в процесі безпосереднього спостереження. Якщо *відчуття* відображає окремі властивості предмета, то *сприйняття* дає цілісний його образ. *Уявлення* є такою формою психічного відображення, яке дозволяє втримувати в психіці образ предмета без його безпосередньої дії на чуттєвість. На основі чуттєвого відображення в людини формується знання про конкретні чуттєві речі, сукупність якого і становить її чуттєвий досвід (емпірію).

На основі досвідного знання формується, за цією теорією пізнання, *абстрактне мислення* як цілеспрямоване, узагальнене та опосередковане відображення дійсності. Формою абстрактного мислення є *поняття, судження* та *умовивід. Поняття* – форма думки, що містить у собі загальні, істотні риси не одного предмета чи явища, а низки, класу предметів, явищ. Вироблення понять відбувається за допомогою *логічних операцій мислення: аналізу, синтезу, індукції, дедукції, аналогії, абстрагування, узагальнення*. Іншими формами абстрактного мислення є *судження* та *умовивід. Судження* є такою формою логічного мислення, в якій суб'єкт щось стверджує або заперечує стосовно об'єкта пізнання. *Судження* виражають зв'язок між поняттями, розкривають їх зміст. *Умовивід* – це логічний процес мислення, у ході якого на основі кількох суджень суб'єкт формулює нове судження, змістом якого є нове знання про дійсність.

У вченні про істину марксизм, беручи її як процес і результат, розглядає її в таких вимірах: *об'єктивна, абсолютна* та *відносна істина*. Під *об'єктивною істиною* він розуміє такий зміст наших знань, який не залежить ні від суб'єкта, ні від людства. *Абсолютна істина* – це такий зміст наших знань, який не буде спростований у майбутньому; це всебічне, вичерпно точне знання про явище чи процес. А *відносна істина* – правильне, але неповне, однобічне, неточне знання про ті чи інші явища та процеси дійсності. Марксистська філософія за критерій істини бере *практику*, яка є завершальним етапом моделі пізнання**.** Під *практикою* вона розуміє *матеріальну, чуттєво-предметну, доцільну суспільно-історичну діяльність людей* з освоєння та перетворення природних і соціальних об'єктів. Практика знаходить вираз у таких формах: *науковий експеримент, матеріальне виробництво, суспільно-політична діяльність*.

Таким чином, ця модель пізнання спрямована на наукове освоєння дійсності, де пріоритет віддано раціональному мисленню. Проте вона не враховує такі здатності людини, як почуття, віра, сумнів, совість та інші, які також присутні в процесі пізнання і чинять на нього вплив. Тому в цю модель не вписуються *моральне, релігійне, естетичне* освоєння світу.

III. *Некласична інтерпретація пізнання в прагматизмі та аналітичній філософії.*

Основні ідеї філософської течії ***прагматизм****у* сформулював *Ч. Пірс* у 70-х роках XIX ст. Вихідним принципом гносеології Ч. Пірс бере *дію* як *основну форму життєдіяльності людини*. Позаяк будь-яка дія є свідомою й доцільною, то постає питання про механізми свідомих, мислених процедур пізнання, що забезпечують *успішну дію.* За Ч. Пірсом, пізнання – не самоціль, а завжди зорієнтоване на досягнення певної мети. Тому, на його погляд, важливіше вміти (тобто знати, як діяти), а не просто знати.

Модель пізнання, за Ч. Пірсом, має таку структуру: потреба в доцільній дії, фактичний *сумнів* емпіричного суб'єкта, що вказує на наявність проблеми, подолання сумніву шляхом утвердження *прагматичної віри* (фактичних правил для дії) і, нарешті, перевірка здобутого знання в *дії,* так би мовити, – «за роботою». Процес пізнання постає у прагматизмі не як перехід від незнання до знання (як це є в марксизмі), а як перехід від сумніву до віри, а далі до дії. Він не має ні початку, ні кінця і полягає в послідовному переході від одного знання до іншого. У досягненні стійкості вірування Ч. Пірс пропонує такі *методи закріплення віри: Метод наполегливості*. Він вимагає не звертати увагу на критику і на факти, не витрачати час на роздуми, а доводити справу до кінця. *Метод авторитету* – це спосіб закріплення соціальних вірувань. За його допомогою управляють масами. *Метод науки* – це спосіб закріплення логічно обґрунтованих вірувань у формі удосвідчених емпіричних принципів. Ч. Пірс завдяки цим методам структурував процес пізнання на такі складові: *повсякденне, соціальне та наукове.* На всіх цих рівнях пізнання постає як конструювання вірувань, що свідчить

про нестандартний, тобто некласичний підхід до процесу пізнання. *Наукова істина,* за Ч. Пірсом, теж повинна бути визначена в термінах сумніву й вірування.

Розглядаючи пізнання як конструювання світу, інший речник прагматизму В. Джемс вважає, що психіка людини не криве дзеркало, яке пасивно відображає дійсність, бо вона передовсім є засобом виживання. Отож, пізнавання є засобом пристосування до дійсності, а не її відображенням. Воно покликане не з'ясовувати, чим є навколишній світ сам із себе, а як найкраще влаштуватися в ньому, щоб почувати себе як удома. Це означає, що індивід конструює реальність відповідно до своїх інтересів. На основі знання індивід проявляє ініціативу, випробовує і намацує правильний шлях дії, шляхом спроб і помилок досягає успіху. Отже, успіх зумовлений пізнанням як вибором ефективного шляху до успіху, значенням мети в досвіді з огляду на її корисність чи задоволення, а також самої дії, що спрямована на результат. Таким чином, ідея, що призвела до успіху в індивідуальному досвіді, є тому істинною, або істиною. З боку своєї корисності чи задоволення вона також постає цінністю. Прагматизм уперше в теорії пізнання вказує на ціннісний аспект самого процесу пізнання. Істина як цінність виявляється в корисності. *Критерієм цінності знання* є його *корисність* для здійснення тої чи тої діяльності.

Неопозитивізм, що виник у 20-х роках XX ст., і, зокрема, така його гілка, як *логічний позитивізм,* започатковує дослідження готового наукового знання. Позаяк в основу його дослідження покладено *аналітичний метод,* то з 50-х років ця течія та її різновиди дістали назву *аналітичної філософії.*

Основні ідеї логічного позитивізму сформулювали філософи Віденського гуртка, зокрема – *М. Шлік, Р. Карнап, Г. Райхенбах, О. Нойрат, Б. Рассел. Аналітична інтерпретація наукового знання* була зумовлена переходом науки на *теоретичний рівень* освоєння світу, а також *математизацією* та *формалізацією* природничого знання. У XX ст. наукове знання змінює своє обличчя, відтепер воно функціонує на двох рівнях: *емпіричному* та *теоретичному*. Аналізуючи фізичне знання, Р. Карнап виявив у ньому таку структуру: *досвідні факти, емпіричні закони, теоретичні закони.* Емпіричні закони виявляють шляхом порівняння спостережень та їх узагальнення, але ці закони безпосередньо неспостережувані. *Теоретичні закони,* у свою чергу, базуються на емпіричних законах, але їх конструювання не зводиться до простого узагальнення емпіричних. Емпіричні закони формулюють у термінах спостереження, а теоретичні – у термінах неспостережуваних об'єктів (наприклад, електрон, атом, молекула тощо). Побудову формалізованої системи наукового знання аналітична філософія здійснює через обґрунтовування *принципу верифікації. Верифікувати* наукове судження (лат. *verificare* – перевірити, довести істину) означає встановити його зміст (значення) шляхом зведення його до емпіричного досвіду. Верифікація є способом установлення істинності наукових тверджень. А узгодженість змісту наукового судження з емпіричним досвідом виражена в формі *когерентної істини.* Згідно з Р. Карнапом, вихідним пунктом верифікації є класифікація суджень на: *антинаукові, позанаукові, наукові.* Наукові судження, у свою чергу, Р Карнап, слідуючи за І. Кантом, поділяє на аналітичні та синтетичні. Під аналітичними судженнями він розуміє логічні та математичні твердження (принципи, закони, аксіоми). Під синтетичними науковими судженнями Р. Карнап розуміє такі, які дають приріст наукового знання. Саме вони верифікуються позитивно чи негативно, тобто встановлюється їх істинність чи хибність.

IV. *Підхід до пізнання та істини в феноменології Е. Гусерля.*

Виникнення ***феноменології*** як філософської течії (початок XX ст.) пов'язане з іменем німецького філософа *Е. Гусерля*, який визначив *феноменологію* як строгу науку про феномени свідомості. Гусерль трактує феноменологію як метод входження в смислове поле свідомості та з'ясування чинників, що характерні для процесу сприймання. Феномен для Гусерля не є явищем, яке ховає в собі сутність, як у Канта. Під феноменом він розуміє інтуїтивне вбачання ідеальних сутностей, що мають безпосередню очевидність. Феномени мають такі шари: мовні оболонки, психічні переживання, предмет, що мислиться свідомістю, смисл як зміст мовних висловлювань. Два останні створюють інтенційну структуру свідомості. (Інтенційність – це спрямованість свідомості на предмет, співвіднесеність свідомості з якимсь об'єктом. Вона є визначальною характеристикою свідомості, позаяк наповнює її значенням і смислом).

За Гусерлем, наукове та філософське мислення допускає існування світу феноменів як щось самоочевидне. Усяке коригування думок, виведення наукових тверджень ґрунтується на визнанні світу феноменів. Проте до цього часу в науці, стверджує Е. Гусерль, апріорні даності ніхто не досліджував. Він розглядає об'єктивний світ науки і *суб'єктивно-релятивний* світ повсякденного досвіду, який називає світом первісних очевидностей. Очевидним є те, що дане безпосередньо, тому безпосереднє знання як першопочаткове лежить в основі будь-якого іншого знання. Водночас безпосередність є необхідною, але недостатньою умовою очевидності. Усе, що очевидне, – безпосереднє, але не все дане безпосередньо є очевидним. Так, предмети, що дані нам у сприйнятті, хоч і дані нам безпосередньо, але справжньої очевидності, за Е. Гусерлем, не мають. Очевидним (а тому істинним) є лише те, що ясно і чітко дане нашому розуму. Емпіричні явища, хоч і дані нам безпосередньо, проте наше знання про них є туманним і нечітким.

Очевидність як «переживання» істини є характеристикою пізнавального акту. Він відбувається за умови ідентифікації значення з мислимим предметом, тобто коли предмет не просто мислиться, а стверджується як очевидність. Це, за Е. Гусерлем, і є констатацією істинності знання в пізнавальному акті.

Проте досягти справжньої очевидності можна лише *методом трансцендентальної редукції.* Редукція змінює наївну установку свідомості в процесі пізнання, переорієнтовуючи її з речей та явищ емпіричного досвіду на власне феномени свідомості. Наївна установка, з якої виходить кожна людина, вказує їй на світ як

дійсність, який завжди наявний. У повсякденному житті вона вірить в існування просторово-часового світу, тілесних речей та інших людей. На вірі в буття світу основується й наука. Пояснюючи предмет через предмет, наука не торкається буття, хоч воно присутнє в кожному твердженні науки. Феноменологія прагне припинити дію наївної установки шляхом феноменологічної редукції, «епохе», за допомогою якої усувається, «виноситься за дужки» все те, що не є самоочевидним, не є «чистим феноменом».

Апріорними очевидностями об'єктивної науки є і просторово-часові відношення, і причинова залежність, і якісні та кількісні відношення, модальність тощо. Ці очевидності через інтенційність (предметність) конституюють предметне поле науки у вигляді специфічних зв'язків її понятєвого апарату. Логічні зв'язки репрезентують системно-структурну організацію наукового знання у формі теорії. Таким чином, наука як теоретично-логічна конструкція набуває універсальності завдяки напередданим конструктам (первісним очевидностям) *суб'єктивно-релятивного* світу, який постає в нього «життєвим світом». Отже, феноменальна інтерпретація наукового знання заснована на апріорно-трансцендентальних конструктах «життєвого світу», які стверджують логічну єдність теоретичних істин і ґарантують абсолютну істинність наукового знання. Об'єктивним значенням у свідомості відповідає переживання очевидності як переживання істини.

На думку Е. Гусерля, в основі кожної науки мають лежати достовірні та очевидні засновки (сутності). Тоді зміст пізнавальних актів, якщо засновки істинні, не залежатиме ні від людини, ні від людства, і в такий спосіб стверджується об'єктивна істина. Він вважає, що істина не може бути суб'єктивною, вона існує незалежно від того, чи мислить її хто, чи ні. Наприклад, істина законів І. Ньютона існувала й до їх відкриття. Обґрунтування істинності наукового знання Е. Гусерль пов'язує з логікою, позаяк вона є тим способом, що узгоджує між собою очевидні сутності. Можна сказати, що чиста логіка – це наука про ідеальні сутності, яка обґрунтовує істинність теоретичного знання. Твердження математики та закони логіки (достовірні істини) не залежать від історично змінних ситуацій, вони апріорні, загальні та доконечні.

Звернення феноменології «до самих предметів», згідно з Гусерлем, передбачає відмову від натуралістичного установлення на протиставлення свідомості і буття. Таке протиставлення, на його думку, привело до панування позитивістсько-натуралістичної філософії та кризи науки взагалі.

V. *Поняття герменевтики.*

Близьким до поняття пізнання є поняття розуміння, яке є центральним у ***герменевтиці***. Під *герменевтикою* розуміють збірну назву для позначення підходів, що орієнтовані на іманентне розуміння тексту на відміну від його історико-генетичного пояснення. Герменевтика спрямована на розуміння тексту, виходячи з нього самого, не підміняючи його зміст соціально-економічними чи культурно-історичними факторами. Універсальним середовищем розуміння є мова. У розумінні розрізняють три рівні:

1) механічне (неусвідомлене) розуміння;

2) розуміння на основі узагальненого досвіду (витлумачення);

3) досконале розуміння, його можна назвати мистецтвом розуміння. Воно вимагає знання спеціальних правил, вміння їх творчо застосовувати та таланту пізнавати людей. Окрім центрального поняття «*розуміння*» герменевтика оперує такими поняттями як «*смисл*» і «*значення*». Під *значенням* розуміють предмет або клас предметів (обсяг названого поняття). Під *смислом* розуміють зміст цього ж поняття. Наведемо хрестоматійний приклад. *Значенням* висловлювань «зоря вечірня» і «зоря ранкова» є один предмет – планета Венера. Але *смисл* цих висловлювань різний. Основним принципом герменевтики є принцип герменевтичного кола. Це коло цілого і частин. Для розуміння цілого слід розуміти його окремі частини, проте для розуміння окремих частин необхідно мати уявлення про смисл цілого. Так, слово – це частина речення, речення – частина тексту, текст – частина творчої спадщини автора, що виражена через слово.

Світоглядний аспект герменевтичного кола вказує на взаємну зумовленість, з одного боку, що людина витлумачує буття дійсності, а з іншого, що це витлумачення є водночас авторським самовитлумаченням власного буття. Цей аспект витлумачення дійсності дістав назву *філософської герменевтики* на відміну від традиційної, предметом якої є витлумачення текстів.

Становлення *філософської герменевтики* пов'язане з ім'ям німецького філософа *В. Дільтая* (1833–1911 рр.), який ставить питання про розуміння «життя» як цілісного духовного переживання, що є духовно-чуттєвим осягненням «чужого світу». Стосовно явищ культури минулих епох такий метод розуміння, що розглядає їх як моменти цілісного духовно-душевного життя конкретної доби, стає основою філософської герменевтики на відміну від традиційної. Щоб розкрити механізм герменевтичного входження в сутність буття, слід виходити з того, що розуміти явище культури можливо лише за умови, коли вже маєш про нього уявлення. Отож за вихідний принцип розуміння слід брати принцип герменевтичного кола.

Розробку філософської герменевтики як напряму сучасної філософії здійснив Г. Ґадамер, який розумів герменевтику не лише як метод гуманітарних наук, але й як вчення про буття, онтологію. Центральною категорією герменевтики він бере традицію, в рамках якої людина живе й мислить. Носієм традиції є мова, яка виражає світобачення, світосприйняття і світорозуміння кожного народу.

Підсумовуючи, зазначимо, що підходи класичної і некласичної теорії пізнання відрізняються, по-перше, своїми вихідними принципами. Так, якщо для класичної гносеології пізнання є процесом презентації дійсності суб'єкта, то для некласичної (основи якої заклав І. Кант) пізнання постає процесом реконструювання дійсності. По-друге, підходи класичної і некласичної гносеології різняться розумінням істини. Так, в основі класичної істини лежить *принцип відповідності, кореспондентності* (відповідність думки предмета), в основі ж

некласичної істини принцип *узгодженості, когерентності* (наприклад, узгодженість висловлювань з фактами чи з законами дискурсивного мислення в логічному позитивізмі чи узгодженість вірувань з дією, спрямованою на успіх у прагматизмі).

Герменевтика як метод, що спрямований на культурно-історичне осягнення дійсності, включає в себе поняття: «розуміння», «значення», «смисл». В основі інтерпретації явищ культури лежить принцип герменевтичного кола.

Питання до самостійного опрацювання теми

1. Природа та зміст знання в класичній філософії.
2. Пізнання та його тлумачення в некласичній філософії:
   а) модель, мета пізнання та питання істини в марксистській філософії;
   б) питання істини та моделі пізнання в прагматизмі та аналітичній філософії;
   в) інтерпретація знання і пізнання в феноменології Е. Гусерля.
3. Традиційна та філософська герменевтика:
   а) поняття значення, смислу, умов розуміння та його рівні;
   б) принцип герменевтичного кола;
   в) різниця між традиційною та філософською герменевтикою.